

MAKNA SIMBOLIK SAJEN BAKAR GENDHENG WONTEN ING DESA GIWANGRETNO, KECAMATAN SRUWENG, KABUPATEN KEBUMEN

THE SYMBOLIC MEANING OF OFFERINGS ARE USED IN BURNING TILE IN GIWANGRETNO VILLAGE.

Dening: Muhammad Hendry Setyawan, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta

SARINING PANALITEN

Panaliten menika gadhah sekawan ancas. Ancas menika kangge ngandharaken: (1) lelampahaning damel gendheng wonten ing Desa Giwangretno (2) mula bukaning saking sesaji bakar gendheng wonten ing Desa Giwangretno (3) wujudipun sesaji bakar gendheng wonten ing Desa Giwangretno (4) ngandharaken makna simbolikipun sesajen ingkang dipunginakaken wonten ing bakar gendheng Desa Giwangretno. Panaliten menika kalebet jinis panaliten *kualitatif*. Panaliten menika kalampahan wonten ing desa Giwangretno kanthi sumber data saking informan kunci saha informan biasa. Cara ngempalaken data migunakaken obsrvasi, wawancara mendalam, lan dokumentasi migunakaken piranti panaliten kadosta kamera, *voice recorder*, lan buku. Cara nganalisis data migunakaken lelampahan kanthi ngolah data wonten ing lapangan kaliyan ngolah data pungkasan. Cara ngesahaken data migunakaken triangulasi metode ugi triangulasi sumber. Asiling panaliten menika nedahaken bilih (1) lelampahaning damel gendheng awit saking siti *belet* ingkang dipun molen dados *keweh*, lajeng *keweh* ingkang dipunpress wonten pusingan kanthi bibaripun dipunperet kaliyan dipunpoles dados awujud gendheng (2) mula bukaning sesajen bakar gendheng saking impen-impen dening ingkang baureksa, tradhisi menika kalampahan kalih dinten saderengipun bakar gendheng dipunbakar (3) wujudipun sesajen bakar gendheng ingkang kasusun saking jenang abrit migunakaken takir, takir sajen bakar gendheng migunakaen cengis kaliyan brambang wonten sisihipun takir (4) dene makna saking sesajen menika kangge nyuwun idi palilah dening ingkang baureksa supados paring lancar proses bakar gendheng, nebihaken jawah ingkang kawrat wonten cengis kaliyan brambangipun.

Pamijining tembung: Gendheng, Sesajen bakar gendheng, Bakar Gendheng

Abstract

This study has four purposes. The aim was to explain: (1) step making roof tiles in the giwangretno village (2) the origin of the offerings burn tile in the giwangretno village (3) forms the offerings of burn tile in the giwangretno village (4) explain the meaning of the symbolic offerings are used in burning tile in Giwangretno village. This research is qualitative research. The results of this study describes when (1) a step making roof tiles from the land appointment to a job that dimolen be keweh, then keweh were pressed using a centrifuge to further diperet and polished so tangible tile (2) the origin of the offerings burn tiles from a dream by ingkang baureksa, this tradition held two days before the roof was burned (3) The shape of the offerings burn tile is composed of porridge red using takir, offerings of takir burn tile use chili and onion on one side of takir (4) The meaning of the offering is to ask for permission to ingkang baureksa be given smoothness tile burning process, keeping the rain contained in chili and red onions.

A. PURWAKA

Folklor sampun ngrembaka wonten ing masyarakat Jawa saking jaman masyarakat Jawa wonten ngantos jaman *modernisasi* sakniki. Jaman *modernisasi* tegesipun jaman ingkang sedaya perkawis nganut kaliyan babagan ingkang modern lan langkung migunakaken pamanggih ingkang *ilmiah*. Kathah tiyang Jawi ingkang percaya, menawi kita sedaya boten gesang piyambak, ananging wonten alam ghaib ingkang sesandingan kaliyan manungsa wonten ing dunia menika. Awit kapitadosan kados makaten, tiyang Jawi kathah ingkang nglampahi upacara utawi paring sesajen marang papan utawi barang ingkang dipunanggep gadhah kakiyatan mistik.

Kapitadosan kados makaten sampun dipunwarisaken awit tiyang Jawi wonten lan taksih dipunginakaken ngantos sakmenika dene sampun mlebetipun kabudayan Islam. Kanthi mlebetipun kabudayan Islam, upacara sampun wonten kontak langsung kaliyan kabudayan Islam piyambak. Saengga upacara-upacara saking warisan para leluhur sampun *akulturasi* utawi kalebetan kabudayan Islam. *Folklor* babagan dunia ghaib ingkang dereng wonten akulturasipun kaliyan kabudayan Islam yaiku sesajen. Sesajen yaiku warisan saking kabudayan hindu kaliyan budha ingkang biasa dipuntindakake kangge muja para dewa, roh tartamtu utawi ingkang ngentosi papan (wit witan, selo, utawi simpangan) lan sakpanunggalanipun ingkang dipunyakini saged paring untung kaliyan nolak bala.

Eksistensi saking sesajen menika jaman sakniki sampun radi ical saking pagesangan

masyarakat, amargi modernisasi kaliyan mlebetipun Islam ingkang nyebat menawi migunakaken sesajen kasebut hukumipun *syirik*. Ing Desa Giwangretno, Kecamatan Sruweng, Kabupaten Kebumen dipuntindakake paring sesajen menawi badhe bakar gendheng. Masyarakat Desa Giwangretno ugi percaya sesajen ingkang dipunginakaken gadhah *makna simbolik* utawi makna pangarep-arep ingkang sae. Pangarep-arep ingkang sampun wonten awit leluhuripun lan tetep katindakake ngantos sakniki mestinipun boten gadhah niatan ingkang boten sae. Saking adhedasar ing nginggil, panaliten badhe ngrembag babagan makna simbolik sajen bakar gendheng kanthi wosing perkawis ing ngandhap menika.

1. Kados pundi lelampahaning damel gendheng wonten ing desa Giwangretno, Kecamatan Sruweng, Kabupaten Kebumen?
2. Kados pundi mula bukaning paring sesajen bakar gendheng wonten ing Desa Giwangretno, Kecamatan Sruweng, Kabupaten Kebumen?
3. Kados pundi wujudipun sesajen bakar gendheng wonten ing Desa Giwangretno, Kecamatan Sruweng, Kabupaten Kebumen?
4. Kados pundi makna simbolik saking sesajen bakar gendheng wonten ing Desa Giwangretno, Kecamatan Sruweng, Kabupaten Kebumen?

B. GEGARAN TEORI

Miturut Koentjaraningrat (1985:180) ngandharaken menawi kabudayan inggih menika

mujudaken sedaya sistem, gagasan, tindakan, lan asil rumpakaning manungsa wonten ing pagesanganipun ingkang sampun gadhahipun masarakat. Miturut Poerwadarminta (1939: 51) ngandharaken bilih kabudayan inggih menika babaring nalar pambudinipun manungsa ingkang wujudipun inggih menika kagunan, kapinteran, kawruh, lan sapanunggalanipun. Miturut Purwadi (2005: 1) masarakat menika gadhah kabudayan minangka warisan sosial ingkang dipunsengkuyung lan ugi minangka sarana pasianon.

Miturut Danandjaya (1994:1) tembung *folklor* menika kadadosan saking tembung basa inggris *folklor*, ingkang madeg saking tembung *folk* saha *lore*. Tembung *folk* gadhah teges *kolektif* utawi raos kesarengan. Tembung *lore* gadhah teges dipunwarisaken kanthi turun-temurun. Miturut Endraswara (2010: 25) klasifikasi *folklor* Jawi saged dipunbedakaken dados kalih jinis, inggih punika (1) *Folklor esoteric* (2) *Folklor eksoterik*. *Folklor* piyambak miturut Brunvand (wonten ing Danandjaya, 1994: 21) saged kaperang dados tigang kelompok ageng inggih menika (1) *Folklor* lisan (2) *Folklor* saperangan lisan (3) *Folklor* sanes lisan.

Miturut Spradley (1997:121) *simbol* inggih menika *objek* utawi prastawa menapa kemawon ingkang ngarah marang saperanganing perkawis. Sedaya *simbol* gadhah 3 unsur, yaiku *simbol* kasebut, setunggal *rujukan* utawi langkung, hubungan antawisipun *simbol* kalihan *rujukan*. Miturut Turner (1982:19) *simbol* inggihpunika unit ingkang paling alit wonten ing ritual khusus. *Simbol* kasebut kalebet unit pokok

saking struktur ingkang mligi wonten ing *konteks* ritual. Miturut Spradley (1997 : 121) simbol inggih menika prastawa ingkang nedahaken salah satunggaling perkawis. Simbol menika nggadhahi 3 unsur inggih menika simbol menika piyambak, satunggal rujukan utawi langkung, saha gegayutan antawisipun simbol kalihan rujukan.

Miturut Endraswara (2006:247), sajen inggih punika aktualisasi saking pamikiran utawi kapenginan kalihan pangraosipun para paraga supados sami langkung caket kalihan gusti ingkang maha Agung.

C. CARA PANALITEN

Panaliten Sajen Bakar Gendheng ing Desa Giwangretno, Kecamatan Sruweng, Kabupaten Kebumen menika migunakaken metode panaliten *kualitatif*. Papan panaliten menika wonten ing Desa Giwangretno, Kecamatan Sruweng, Kabupaten Kebumen.

Wonten ing panaliten Sajen Bakar Gendheng wonten ing desa Giwangretno, kecamatan Sruweng, kabupaten Kebumen ingkang dados sumber data panaliten inggih menika informan, ateges tiyang-tiyang ingkang mangertos babagan Bakar Gendheng wonten ing desa Giwangretno, kecamatan Sruweng, kabupaten Kebumen. Wonten ing panaliten bakar gendheng wonten ing desa Giwangretno menika anggenipun nemtokaken informan biasa inggih menika kanthi cara madosi keluarga ingkang nindakaken bakar gendheng kangge nyuwun *referensi* ingkang dados informan kunci.

Cara ngempalaken data migunakaken observasi, wawancara mendalam, kalihan dokumentasi kanthi migunakaken pirantosing

panaliten kadosta kamera, *voice recorder*, buku cathetan. Caranipun ngesahaken data wonten ing panaliten menika migunakaken kanthi ngolah data pungkasan kaliyan ngolah data pungkasan. Teknik kangge nemtokaken absahing data ingkang kaginakaken wonten ing salebeting panaliten inggih menika *triangulasi* sumber kaliyan *triangulasi* data.

D. ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

Asiling panaliten menika ngandharaken babagan (1) lelampahaning damel gendheng (2) mula bukaning sajen bakar gendheng (3) wujudipun sajen bakar gendheng (4) makna simbolik sajen bakar gendheng.

1. Lelampahaning damel gendheng

a. Bahan (Siti “Belet”)

Siti belet inggih punika siti saking sabin kangge bahan utama damel gendheng ingkang dereng dipunolah. Siti ingkang dipunginakaken kangge damel gendheng dipunpilih siti lapisan nomer kalih. Siti nomer kalih punika gadhah werni abrit radi coklat ugi kepadhetan ingkang pas kaliyan boten wonten unsur haranipun. Lelampahing ngolah siti ingkang kaping setunggal migunakaken tenaga manungsa. Siti ingkang sampun dipunangkut saking sabin dipunidak-idak kanthi campuran toya kaliyan pasir. Lelampahing ngolah siti ingkang kaping kalih migunaken tenaga mesin yaiku molen. Molen inggih punika mesin arupa *trek* ananging bakipun dipungantos kaliyan mesin gilingan. Siti ingkang dipunidak-idak lajeng dipungiling migunakaken molen. Siti belet ingkang sampun

dipunidak-idak kaliyan dipunmolen dados siti keweh.

b. Paraga lan Piranti

a. Paraga

Paraga ingkang dipunbetahaken kangge damel gendheng wonten ing desa Giwangretno paling sekdik tiyang sekawan. Paraga paling kathah betahaken tiyang sedasa. Tiyang sekawan punika kalebet 1 tiyang wonten ing pusingan, 1 tiyang wonten ing geblegan, setunggal tiyang wonten ing sodokan, kaliyan setunggal tiyang ingkang rangkep wonten ing peretan kaliyan jereng gendheng.

b. Piranti

a) Molen

Molen kagunanipun kangge giling siti belet ingkang wujudipun dereng rapi dados siti kotak ingkang dipunsebat keweh.

b) Geblegan

Geblegan gunanipun kangge gebleg siti koweh supados ukuranipun saged sarujuk kaliyan ingkang dipunbetahaken.

c) Pusingan

Pusingan menika awujud mesin *press* ingkang dipunginakaken kanthi dipunputer. Pusingan menika ancasipun kangge damel keweh supados awujud gendheng.

d) Sodokan

Sodokan menika awujud sigaran pring kanthi lebaripun kirang langkung 10cm kaliyan dawanipun 60cm. Sodokan

dipunginakaken kangge nyodok siti sisa koweh ingkang press

e) Peretan

Peretan menika wesi ingkang awujud huruf U. Kalih pucukipun dipunsukani kawat kangge ngrapihake gendheng ingkang nembe dipunpress.

f) Polesan

Polesan menika kayu ingkang nginggilipun awujud kubus ingkang ngandhapipun bolong. Ngandhapipun bolong dipuntujokake kangge kayu bunder dawa ingkang dipunlebettaken kubus punika saengga saged muter.

g) Penampan

Penampan menika awujud kayu ngkang dipunbentuk kotak. Tengahing kotak dipunparingi kayu malih kanthi posisi vertikal. Kangge nggaringaken gendheng

c. Papan Bakar Gendheng

Papan ingkang dipunginakaken kangge bakar gendheng dipuntegesi tobong. Tobong bakar gendheng gadhah tiga payon ingkang dipunginakaken kangge nutup tobong menika. Tobong gadhah sedasa bolongan ingkang kaperang wonten ing kalih sisih, saengga saben sisih gadhah gangsal bolongan. Bolongan punika dipunginakaken kangge nglebetaken gendheng ingkang badhe dipunbakar.

d. Cara Damel Gendheng

a) Damel Gendheng

Lelampahaning damel gendheng ingkang kaping setunggal inggih punika milih koweh ingkang pas. Kriteria koweh saged dipunolah kangge damel

gendheng inggih punika ingkang sampun dipunangin-anginaken wonten rak paling sekedik sekawan dinten boten langkung enem dinten. Koweh dipungebleg ngantos kinten-kinten ukuranipun langkung nambah seperapat saking sejatining ukuran koweh.

Gendheng dipunpress wonten pusingan kaping kalih. Pundhut gendheng migunakaken penampan. Gendheng ingkang sampun dipunpress lajeng dipunperet wonten polesan supados sisihipun saged rapi saderengipun dipungaringaken.

b) Bakar gendheng

Bakar gendheng dipunparingi sesajen kalih dinten saderengipun dipunwiwiti. Sesajen punika dipunparingaken wonten pojok-pojokipun tobong. Bakar gendheng kedah migunakaken urutan agenging geni supados gendheng saged dados sampurna. Geni ingkang kaping setunggal migunakaken geni alit kirang lengkung sekawan jam. Lajeng nembe saged bediang pitung jam, ingkang pungkasan geni alit malih setunggal jam.

2. Mula Bukaning Sajen Bakar Gendheng

Jaman semanten wonten setunggaling tiyang sepuh ingkang nyobi damel gendheng wonten ing sawijining tlatah ingkang sakmenika dipunwastani Giwangretno. Gendheng ingkang dipunbakar boten saged mateng amargi wonten gangguan lelembut saking papan ingkakng kangge bakar.

Lelembut ingkang ganggu bakar gendheng menika paring impen-impen dening tiyang sepuh punika supados damel jenang abrit ingkang dipunbungkus kaliyan godhong ugi dipunsukani lombok kaliyan brambang wonten sisihipun. Saking andharan wonten inggil menuka, mula bukaning sajen bakar gendheng.

3. Wujudipun Sajen Bakar Gendheng

a. Damel Jenang Abrit

Jenang abrit kalawau dipundamel migunakaken uwos ingkang sampun dipunpesusi migunakaken toya pethak rumiyin kanthi resik. Bahan sanesipun ingkang dipunginakaken kangge damel jenang abrit inggih menika gendhis jawi, sarem, kaliyan santen klapa. Uvos ingkang sampun resik lajeng dipungodhok migunakaken panci kaliyan dipunsukani toya pethak. Menawi uwos sampun ketingal ngembang, lajeng paringaken gendhis jawi ingkang sampun dipunsiapaken.

Udak terus uwos ingkang sampun dipunparingi gendhis jawi ngatos uwosipun werninipun abrit sedaya. Menawi uwos sampun abrit, lajeng dipunsukani santen klapa. Dipuntenggo kaliyan dipunaduk ngatos santen klapa resep kaliyan uwos lajeng sarem ingkang pungkasan dipunlebetaken wonten uwos punika.

b. Damel Takir

Damel takir bahan ingkang utama inggih punika godhong gedhang. Godhong gedhang ingkang dipunginakaken godhong ingkang taksih enom. Pucuk-pucuking saking godhong kalawau dipunlempit saengga sisih sampingipun saged keangkat kaliyan pucuking godhong rapet saengga awujud kados mangkok. Sindik sisihipun takir supados saged kenceng. Sunduk lombok ingkang kasusun horizontal wonten ngandhap, lajeng sukani brambang wonten inggilipun, ingkang paling inggil lombok ingkang kasusun vertikal kangge dipunparingaken salah setunggaling sisih takir.

4. Makna Simbolik Sesajen bakar Gendheng Wonten ing Desa Giwangretno

Paring sajen bakar gendheng menika minangka kangge nglestunaken kabudayan saking leluhur wonten ing Desa Giwangretno. Jenang ingkang dipunginakaken gadhahi teges menawi kita dados manungsa kedah lembut marang sedaya. Lembut wonten mriki ugi ngawrat unsur undha usuk supados menawi badhe nindakaken kagiyatan wonten sawijining papan kedah nyuwun idi palilah.

Werni abrit gadhahi teges manungsa boten namung wantun menawi tumindak leres, ananging kedah ugi wantun ngakoni menawi sampun tumindak ingkang luput. Lombok ingkang dipunsusun kaliyan brambang miturut jaman semanten saged dipunginakaken kangge nyegah jawah.

E. DUDUTAN SAHA PAMRAYOGI

1. Dudutan

Adhedasar asiling panaliten ingkang sampun dipuntindakaken ngengingi perkawis kajian sesajen bakar gendheng woten ing Desa Giwangretno, Kecamatan Sruweng, Kabupaten Kebumen. Pramila saged dipunpendhet dudutanipun inggih menika (1) Lelampahaning damel gendheng wonten ing Desa Giwangretno, Kecamatan Sruweng, Kabupaten Kebumen dipunwiwiti saking mendhet siti wonten ing sabin ingkang dipunolah dados keweh (2) Mula bukannya sesajen bakar gendheng dipunadani saking sesepuhipun Desa Giwangretno ingkang boten dipunmangertosi asmanipun. Sesepuhipun Desa Giwangretno menika bakar gendheng wonten ing papan wingit saengga kedah dipundamel sesajen kangge nglancaraken bakar gendhengipun (3) Jenang abrit ingkang dipunginakaken sami kaliyan jenang ingkang dipundamel padintenan. Inggih dados pambada inggih punika takir ingkang dipunginakaken migunakaken cengis kaliyan brambang ingkang dipunparingaken salah satunggaling sisihipun takir (4) Makna simbolik sesajen jenang abrit ingkang nyimbolaken kahanan manungsa ingkang kedah lembut marang tiyang sanes, sami kaliyan wujudipun jenang abrit. Werni abrit wonten ing jenang ngandharaken supados manungsa kedah wantun, wantun ngakoni sampun tumindak luput boten ugi menawi leres kemawon. Cengis kaliyan brambang rikala semanten gadhah kapitadosan saged dipunginakaken kangge nebihaken jawah

ingkang saged ngrisak lelampahan bakar gendheng.

2. Cak-cakan

Asiling panaliten menika gadhah ancas ngandharaken lelampahaning damel gendheng awit saking siti wonten sabin dumugi dados gendheng. Panaliten menika ugi kangge nepangaken tradhisi sajèn bakar gendheng wonten ing desa Giwangretno, kecamatan Sruweng, kabupaten Kebumen.

3. Pamrayogi

Mugi kanthi paripurnaning panaliten menika, asiling panaliten saged paring informasi marang sedaya ingkang dereng mangertos lelampahaning damel gendheng. Saged nambahi pirembaran babagan sesaji wonten ing tlatah Jawi. Tradhisi ingkang sampun ngrembaka saged dipunlestantunaken, saengga saged dipundadosaken identitas saking Desa Giwangretno.

KAPUSTAKAN

- Danandjaja, James. 1984. *Folklore Indonesia*. Jakarta: PT. Pustaka Garafiti Press.
- Endraswara, Suwardi. 2006. *Mistik Kejawaen : Sinkretisme, Simbolisme, dan Sufisme dalam Budaya Spiritual Jawa*. Yogyakarta : Narasi.
- _____. 2010. *Folklor Jawa : Macam, Bentuk, dan Nilainya*. Jakarta: Penaku.
- Koentjaraningrat. 1984. *Kabudayaan Jawa*. Jakarta: Balai Pustaka
- _____. 1985. *Pengantar Ilmu Antropologi*. Jakarta: PT. Rinka Cipta

Poerwadarminta. 1939. *Baoesastra Djawa*.
Batavia: J.B Walters Uitgevers
Maatschappij N.V Groningen

Purwadi. 2005. *Upacara Tradisional Jawa*.
Yogyakarta: Pustaka Pelajar

Spreadly, James. 1997. *Metode Etnografi*.
Yogyakarta: PT. Tiara Wacana Yogya.